

A Comparative Study of the Imprisonments of Malek al-Shoara Bahar and Fadavi Touqan

Esmaeil Eslami^۱

Abstract

Common intellectual fields are the result of common social issues and the manifestation of this can be found in literature. By exploring literary works, one can find out how similar ideas are formed among writers. The present research will deal with the descriptive-analytical method, with the approach of comparative literature and based on the American school, to examine imprisonment in the poems of Malek al-Shoara, an Iranian poet, and Fadavi Touqan, a Palestinian poet, and will study and discuss the most obvious themes of prison in their poems. Malek al-Shoara Bahar and Fadavi Touqan are poets who fought and sought freedom and spent the best years of their lives in prison and exile. Both of them have complained about their depressing and inhuman environment and have been imprisoned. The results of the research show that patriotism, anti-colonialism, call to resistance, promotion of solidarity and stability, promotion of justice and fairness, honoring the position of martyr and freedom and hope are common themes in the poems of these two poets and it seems that the two poets are in a situation and the understanding of the similar experience has provided the prerequisites for such a thing.

Keywords: imprisonments, comparative literature, American school, Malik al-Shoara Bahar, Fadavi Touqan.

^۱.Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Jiroft Branch, IslamicAzadUniversity,Jiroft,Iran.(Correspondingauthor),Email:Es.Eslami^{۱۳۰۹}@iau.ac.ir

Resources

Books

Holy Quran

Abad, Marzieh. ۲۰۰۱. Abyssinian poetry in Arabic literature from the beginning until now. Mashhad: Press of Ferdowsi University of Mashhad.

Amin Moghdisi, Abul Hasan. ۲۰۰۷. Comparative literature based on the comparison of Malek Shaarai Bahar, Mohammad Taghi Bahar and Amir al-Shaara Ahmad Shoghi, first edition, Tehran: University of Tehran.

Badavi, Mustafa. ۱۹۹۰. A selection of contemporary Arabic poetry; Translated by Gholamhossein Yousef and Yousef Bekar, first edition, Tehran: Sokhn

Al-Bustani, Fouad Afram. ۲۰۰۵. The new Arabic-to-Persian culture (translated by Manjad al-Talib); Translated by Mohammad Bandarrigi, ۱۹th edition, Tehran: Islamic.

Bekar, Yusuf. ۲۰۰۰. Fadavi Tughan (Al-Shaara Al-Alam), Beirut: Dar al-Manahel.

Bahar, Mohammad Taghi. ۱۹۷۶. By Mohammad Malekzadeh, Tehran: Ferdowsi, vol.۳.

Bahar, Mohammad Taghi. ۲۰۰۱. A selection of poems by Malek al-Shaarai Bahar; With an introduction by Mehrdad Bahar and Mohammad Reza Shafiei Kodkani, first edition, Tehran: Marwarid.

Al-Khatib, Hossam, (۱۹۹۹), Afaq al-Adab Al-Maqaran, Arabic and International, Damascus: Dar al-Fekr.

Dekhoda, Ali Akbar. ۱۹۹۸, Dekhoda dictionary, Tehran: University of Tehran.

Zarrin Koob, Abdul Hossein. ۱۹۹۳. With Karvan Halleh, Tehran: Elami.

Shekhari Mir, Mullah. ۲۰۱۳. Analysis of elements of resistance in the poems of Qaiser Aminpour and Fadavi Touqan. Master's thesis of the Ministry of Science, Research and Technology - Research Institute of Humanities and Cultural Studies - Research Institute of Literature.

Shukri, Ghali. ۱۹۸۷. Ebad of resistance, Tehran: New publication.

Karaba, Jamil. ۱۹۸۲. Al-Ma'jam al-Falsafi, vol. ۱, Beirut: Lan.

Tughan, Fadavi. ۱۹۸۷. Divan, Beirut: Dar al-Audeh.

----- . ۱۹۸۸. Divan, Beirut: Dar al-Audeh.

Toukhan, Fadavi. ۲۰۰۵. Al-Amal al-Sha'ariyyah Al-Mulama, Beirut: Dar al-Awda.

Zafari, Valiullah. ۱۹۹۶. Abyssinia in Persian literature from the beginning of Persian poetry to the end of Zandiyeh, Tehran: Amir Kabir.

Ghafari, Gholam Ali. ۲۰۱۰. A comparative study of the imprisonments of Malik al-Shaarai Bahar and Ahmed al-Safi al-Najafi, master's thesis of Islamic Azad University, Tabriz branch.

Makki, Al-Tahir Ahmed, (۱۹۸۷), Al-Adab Al-Maqar, Principles, Development and Methods, Cairo: Dar al-Maarif.

Al-Nabulsi, Shaker. ۱۹۶۳. Fadwi Tuqan and contemporary Jordanian poetry, Cairo: Al-Dar al-Qoumiyya for printing and publishing.

Yousefi, Gholamhossein. ۱۹۹۴. Cheshme Roshan; A meeting with poets, Tehran: Elmi.

Articles & Thesis

Chenari, Ali Akbar and Habibi, Ali Asghar. ۲۰۱۳. Symbols of women's stability in Toqan's Fadavi poetry, Journal of Arabic Language and Literature, third year, number ۴, pp. ۱-۲۳.

Radfar, Abulqasem. ۲۰۰۹. A comparative introduction to Persian and Urdu poetry in the constitutional period, Comparative Literature Quarterly, Islamic Azad University, Jiroft branch, third year, number ۹, pp. ۶۹-۸۵.

Rostami Qala, Kamran. ۲۰۱۴. Investigation and comparison of political and social themes in the poems of Abdullah al-Bardoni and Malek al-Shaarai Bahar. Master's thesis of Islamic Azad University, Kermanshah Branch - Faculty of Literature and Humanities.

Ravanshad, Asghar; Kohori, Gholamhossein; Nazaritrizi, Amin. ۲۰۱۴. Reflection of resistance in Ebrahim Moqadameh's poetry, Sustainable Literature Journal, Shahid Bahonar University of Kerman, Faculty of Literature and Humanities, ۷th year, ۱۳th issue, Autumn and Winter ۴۹, pp. ۶۷-۹۲.

Seyedi, Seyed Hasan and Salem, Shirin. ۲۰۱۳. Manifestations of sustainability in Fadavi Touqan's poems, Sustainable Literature Journal, Faculty of Literature and Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman, ۷th year, No. ۶ and ۵, pp.

Sherkat Moghadam, Sadiqeh, (۲۰۰۸), "Adaptation of schools of literature", Journal of Comparative Studies, third year, number ۱۲, pp. ۵۱-۷۱.

Farzi, Hamidreza, Alipurani Lashkarshekan, Elham. ۲۰۱۸. A comparative study of the imprisonments of Malik Al Sharai Bahar and Nazem Hekmat. Jiroft Journal of Comparative Studies. Volume ۵, Number ۱۸, Serial Number ۱۸, pp. ۱۱۱-۱۳۳.

Fallah Manal and Azarshab, Mohammad Ali. ۲۰۱۹. The correlation of artistic image and organic unity in the romantic poetry of Fado Touqan. Scientific Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Literature (Quarterly), ۱۶(۵۴), ۱-۲۷.

Kayani, Hossein and Mir Qadri, Seyyed Fazlullah. ۲۰۰۹. Martyr and Veteran in the Poem of Ebrahim Tuqan, Poet of Palestinian Resistance, Sustainable Literature Journal, Shahid Bahonar University of Kerman, Faculty of Literature and Humanities, ۱st year, ۱st issue, pp. ۱۲۷-۱۴۲.

Lamely Gio, Ahmed. ۲۰۲۲. Comparative typology of the personality of Malek al-Shaarai Bahar and Fadavi Touqan through the prison of their poems based on the Enneagram school. World Contemporary Literature Research, ۲۷(۱), ۴۳۱-۴۵۹.

Mustafavi Nia, Seyyed Mohammad Razi and Jabbari Danaloui, Mehdi. ۲۰۰۸. Comparison of the rhetorical element - metaphor - in Khaqani's and Abu Firas's Habsiat, Comparative Literature Quarterly of Jiroft Islamic Azad University, third year, vol. ۱۰, pp. ۲۱۹-۲۴۲.

Musa Abadi, Reza and Nowroz, Mehdi, (۲۰۱۷), "Comparative study of the effects of the struggle against British and Russian colonialism in the constitutional revolution (case study: Nasim Shamal's poems and Malik Al-Shaarai Bahar's poems)", comparative literature thesis, period ۲, No. ۵, series ۵, pp. ۴۸-۸۰.

Musa Abadi, Reza and Fakhr Islam, Betoul, (۲۰۱۷), "Comparative study of the foundations of nationalism in the poetry of Ahmad Shoghi and Seyyed Ashraf al-Din Hosseini", Comparative Literature Review, Volume ۲, Number ۳, Series ۳, pp.

فصل‌نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

سال هفتم، شماره بیست و ششم، زمستان ۱۴۰۲

بررسی تطبیقی حبسیات ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان

اسماعیل اسلامی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۱۴

صص (۱ - ۲۷)

چکیده

زمینه‌های مشترک فکری ماحصل مسائل مشترک اجتماعی است و تجلی این امر را می‌توان در ادبیات یافت. با کاوش در آثار ادبی می‌توان به چگونگی شکل‌گیری اندیشه‌های هم‌سان در بین ادبا پی‌برد. تحقیق حاضر به‌روش توصیفی-تحلیلی، با رویکرد ادبیات تطبیقی و براساس مکتب آمریکایی به بررسی حبسیه‌سرایی در اشعار ملک‌الشعرای بهار ادیب ایرانی و فدوی طوقان، شاعر فلسطینی خواهد پرداخت و بارزترین مضامین زندان‌سروده‌های آنان را، مورد مطالعه و مذاقه قرار خواهد داد؛ زیرا ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان، از شاعران مبارز و طالب آزادی هستند که بهترین سال‌های عمر خود را در زندان و تبعید به سر بردند. هر دو از محیط دلگیر و فضای غیرانسانی خویش نالیده و حبسیه‌سرایی کرده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که وطن‌گرایی، استعمارستیزی، دعوت به مقاومت، ترویج دعوت به همبستگی و پایداری، ترویج عدالت و عدالت‌مداری، گرامی‌داشت مقام شهید و آزادی‌خواهی و امید مضامین مشترک در اشعار این دو شاعر است و به‌نظر می‌رسد قرار گرفتن دو شاعر در وضعیت و درک تجربه مشابه، مقدمات چنین امری را فراهم کرده باشد.

کلید واژه‌ها: حبسیه، ادبیات تطبیقی، مکتب آمریکایی، ملک‌الشعرای بهار، فدوی طوقان.

^۱استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران. (نویسنده

۱- مقدمه

از گذشته‌های دور تا به امروز حبسیه‌سرایی از جمله موضوعات شعری بوده است که در شعر عربی و فارسی وجود داشته و در طی دوره‌های مختلف به اشکال گوناگون متجلی شده است. حبسیات یا ادبیات زندان، عبارت است از فریادهای تضرع‌آمیز افرادی که به دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی و اعتقادی از دیار جدا شده‌اند و در زندان از ابتدایی‌ترین حقوق انسانی، محروم شده‌اند.

یکی از ویژگی‌های این نوع ادب این است که در آن احساسات راستین بشری متجلی شده است. این ویژگی، به حبسیات جذابیتی خاص می‌بخشید و از منظر انسانی آن را ارزشمند می‌سازد. به دلیل وجود موقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی و دینی مشابه در دو کشور فلسطین و ایران و باتوجه به تاریخ مبارزات این دو کشور و ایستادگی آن‌ها در برابر استعمار خارجی کنند. قشر روشنفکر و متفکر این جوامع همواره درصدد انتقاد از وضعیت سیاسی و اجتماعی حاکم بودند و به این دلیل حبسیات و شعر زندان در انعکاس این عوامل نقش به‌سزایی داشته است. باتوجه به مشترکات فراوان میان زبان عربی و فارسی، در این نوع از شعر نیز می‌توان مضامین مشترکی را مشاهده کرد، لذا این پژوهش، به بررسی حبسیات و زندان‌سروده‌های ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوقان اختصاص یافته است. پژوهش حاضر گذشته از تبیین جایگاه ادبی ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوقان و اشعاری از آن‌ها که در روند مقاومت و پایداری تأثیر بسزایی داشته، برآن است برخی مضامین و مؤلفه‌های مشترک حبسیه‌سرایی در اشعار این دو شاعر را نظیر وطن‌گرایی، استعمارستیزی، دعوت به مقاومت، ترویج دعوت به همبستگی و پایداری، عدالت، گرامیداشت مقام شهید و آزادی‌خواهی و امید، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

۱-۱- بیان مسئله

مسئله اساسی در این پژوهش تبیین مضامین آن دسته از اشعار ملک‌الشعراى بهار، شاعر معاصر ایران و فدوی طوقان، شاعر معاصر فلسطین است که در زندان، تبعید و شرایط نابسامان و دشوار جامعه سروده شده و نیز بررسی نقش این دو شاعر در زمینه مقاومت و ایستادگی در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی و رسیدن دو ملت به آزادی، از طریق سرودن حبسیات است.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت پژوهش حاضر در این است که ضمن تبیین جایگاه ادبی ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان به‌عنوان چهره‌های سرشناس و متعهد در ادبیات معاصر فلسطین و ایران، وجوه اشتراک و افتراق مضامین شعری ایشان را از منظر حبسیه‌سرایی مورد بررسی قرار می‌دهد.

۱-۳- پیشینه پژوهش

با نگاهی اجمالی به پژوهش‌های انجام شده در زمینه حبسیه‌سرایی درمی‌یابیم که بخش قابل توجهی از شعر فارسی و عربی به این موضوع اختصاص دارد که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود:

تورج زینی‌وند و پیمان صالحی (۱۳۹۱ش) در مقاله «حبسیه‌سرایی در شعر عربی و فارسی (پژوهش تطبیقی: شعر ابوفراس و بهار)»، مضمون‌ها و ساختارهای مشترک یا متفاوت حبسیه‌های ابوفراس حمدانی و ملک‌الشعرای بهار را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که حبسیات آن دو، پیوند مستقیمی با رخداد‌های سیاسی-اجتماعی زمانشان دارد و با بررسی بندمویه‌های آنان می‌توان به اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای که در آن می‌زیسته‌اند، پی برد.

مریم خلیلی جهانتیغ و مرضیه قاسمیان (۱۳۹۴ش)، در مقاله «تحلیل زندان در سروده‌های بهار و محمود درویش» به این نتیجه رسیدند که حبسیات این دو می‌تواند یکی از منابع اصلی آگاهی از هنر شعری ایشان و شناخت عنصر عاطفه، احساس و شخصیت آن دو شاعر باشد. حبسیه‌های بهار و درویش پیوند مستقیمی با رویدادهای سیاسی و اجتماعی عصرشان دارد.

علی دودمان کوشکی و عیسی داراب‌پور (۱۳۹۰)، در مقاله «وصف زندان و احوال درونی در زندان‌سروده‌های فارسی و عربی» مضامین وصفی را در زندان‌سروده‌های فارسی و عربی بررسی نمودند و دریافتند که این‌گونه سروده‌ها از جهت به کارگیری مضامین و اغراض شعری دارای نقاط مشترک فراوانی هستند.

محمدحسین محمدی و علی‌جعفر جعفر (۱۳۹۵ش)، در مقاله «بررسی تطبیقی ادبیات زندان در ورق‌پاره‌های زندان بزرگ علوی و شرق المتوسط عبد الرحمن منیف»، پس از بررسی

حبسیه‌های این دو تن، پی بردند با آنکه علوی و منیف، سال‌های طولانی از عمر خود را در خارج از وطن سپری کردند، ولی عشق به وطن در دل آن‌ها جای گرفته و برای رسیدن به آزادی و عدالت و پیشرفت اجتماعی از مواضع خود بازنگشتند.

محمداحمد الزغول (۱۳۳۱) در پژوهش «اغراض حبسیه در ادبیات عربی و فارسی با تکیه بر حبسیات ابوفراس حمدانی و مسعود سعد سلمان»، پس از بررسی حبسیات این دو شاعر به این نتیجه رسیدند که این نوع اشعار از شعر دیگر این دو شاعر متمایز است؛ زیرا زائیده حالات روحی و نفسی ویژه‌ای هستند که رنگ خود را بر قریحه آنان گسترده است.

فلاح و آذرشب (۱۳۹۹ش) در مقاله‌ای به بررسی همبستگی تصویر هنری و وحدت ارگانیک در شعر رومانتیک فدوی طوفان پرداختند. براساس نتایج تحقیق آنان تصویر هنری شعر رومانتیک فدوی طوفان بر همانندی روانی تاکید داشت و تصویری الهام‌بخش بود.

لامعی گیو (۱۴۰۱ش) در مقاله «تیپ‌شناسی تطبیقی شخصیت ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوفان از خلال زندان‌سروده‌هایشان براساس مکتب انیاگرام» بر اساس مکتب انیاگرام به تیپ‌شناسی تطبیقی شخصیت ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوفان از خلال زندان‌سروده‌ها پرداخته است. بر اساس اصول انیاگرام، هر شخصی فقط دارای ویژگی‌های یک تیپ است. بر اساس نتایج وی ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوفان با توجه به مسائل سیاسی، اجتماعی و مشکلات جامعه، سروده‌های بسیاری را به ادبیات پایداری اختصاص داده‌اند که بیانگر پشتکار، واقع‌بینی، مسئولیت‌پذیری و جمع‌گرایی آنان است. تفاوت جستار حاضر با پژوهش لامعی گیو در این است که ضمن در نظر گرفتن مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی، جدول و نمودار بسامدی نیز ترسیم شده است.

۱-۴- روش تحقیق

این پژوهش بر آن است تا به‌روش توصیفی-تحلیلی، با رویکرد ادبیات تطبیقی و با توجه به مکتب آمریکایی این رویکرد به بررسی نحوه تجلی و نمایاندن حبسیه‌سرایی در شعر ملک‌الشعراى بهار و فدوی طوفان به‌عنوان شاعرانی از ایران و فلسطین، بپردازد. اطلاعات مورد نیاز برای انجام این تحقیق به‌شیوه بررسی مستقیم متون، و روش کتابخانه‌ای حاصل و یافته‌ها تجزیه و تحلیل شده است.

۲- ادبیات تحقیق

۲-۱- حبسیه

در فرهنگ‌های لغت حبسیه «شعری که شاعر در مدت زندانی بودن در شکایت از حال و بیان رنج‌های خود می‌سراید» (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ذیل واژه). اشعار حبسیه یا ادبیات زندان را می‌توان همان نغمه‌های غم‌آلود و پر از درد اسیران در زندان دانست که دزدانه در پی کاغذپاره‌هایی بودند تا سوز دل خویش را به بیرون از قفس زندان هدایت کنند. شاعرانی نیز بودند که امکان نوشتن بر روی کاغذپاره‌ها برایشان میسر نبود و فریادهای تضرع‌آمیز خود را با انگشتان خویش بر دیوار زندان نقاشی می‌کردند. گرچه زندان ابزاری است برای اصلاح مجرم و حفظ جامعه از گزند و آزار اما در گذشته این کار بیشتر با اهداف انتقام‌جویانه صورت می‌گرفت تا ادیبان و شاعرانی که تأثیر به‌سزایی در روح و اندیشه مردم جامعه داشتند از حرکت در مسیرشان باز دارند (غفاری، ۱۳۹۸: ۲۱). بنابراین، بین به زندان افتادن ادیب و یک مجرم تفاوت وجود دارد؛ چرا که اوّلی به جرم ناکرده به‌دلایل سیاسی و غیرسیاسی به زندان افتاده است و دیگری به‌دلیل ارتکاب جرمی به زندان افتاده است. اوج نفرت و شدت انزجار را می‌توان در حبسیه‌های شاعران دید. حبسیه، ناله و فریاد انسانی مظلوم و ستم‌دیده است که زیر شکنجه‌های ظالمان دست‌وپا می‌زند و با انواع فشارهای روحی دست‌به‌گریبان است (مصطفوی‌نیا و جباری دانالویی، ۱۳۸۸: ۲۲۰). حبسیه، عموماً با زبانی صریح بیان می‌شود و به‌دلیل شرایط و مقتضیات هر دوره تاریخی، جلوه و نحوه بروز می‌تواند با دوره دیگر متفاوت باشد (سیدی و سالم، ۱۳۹۱: ۱۸۷).

۲-۲- مکتب آمریکایی در ادبیات تطبیقی

ادبیات تطبیقی یعنی مطالعه ادبیات در آن سوی مرزهای یک کشور خاص و مطالعه روابط موجود میان ادبیات و دیگر حوزه‌های معرفتی و اعتقادی؛ مثل هنرها (نقاشی، پیکرتراشی، معماری، موسیقی)، فلسفه، تاریخ، علوم اجتماعی (سیاست، اقتصاد، جامعه‌شناسی و...) و علوم و ادیان و ... به اختصار می‌توان گفت که ادبیات تطبیقی یعنی مقایسه ادبیات یک کشور با ادبیات یک یا چند کشور دیگر، و نیز مقایسه ادبیات با دیگر حوزه‌های تعبیر انسانی (الخطیب، ۱۹۹۹م: ۵۰). پس از جنگ جهانی دوم محققان آمریکایی در واکنش به مکتب فرانسوی ادبیات تطبیقی، مکتب آمریکایی را بنیان نهادند.

ادبیات تطبیقی آمریکایی بدون توجه به موانع سیاسی و نژادی و زبانی به بررسی ادبیات می‌پردازد. نمی‌توان ادبیات تطبیقی را در شیوه و روش واحدی محصور نمود... یا آن را در روابط تاریخی موجود منحصر کرد. چه، پدیده‌های بسیار ارزشمند مشابهی در زبان‌ها، یا انواع ادبی رایج در جهان وجود دارد که با یکدیگر پیوند تاریخی ندارند... هم‌چنین نمی‌توان ادبیات تطبیقی را در تاریخ ادبیات تطبیقی در تاریخ ادبیات محدود کرد و نقد ادبی و ادبیات معاصر را از آن دور نمود (مکی، ۱۹۸۷م: ۱۹۶).

در این مکتب، برخلاف مکتب فرانسوی، نقد مستقیم و بی‌واسطه ادبیات بدون تکیه بر آثار ادبی خاص و پس زمینه تاریخی آن‌ها صورت می‌گرفت. اهداف این مکتب، نزدیکی بیشتری با تفکرات گوته- در راستای همکاری میان ملت‌ها داشت و سعی آن، رسیدن به حقایق انسانی بر پایه معماری ادبی متجلی در ادبیات انسان‌ها در هر زمان و هر مکان بود (شرکت مقدم، ۱۳۸۸: ۶۹).

۲-۳- معرفی ملک‌الشعراى بهار

از شاعران برجسته دوره مشروطه در ادب فارسی ملک‌الشعراى بهار (۱۳۳۰.ش/۱۹۵۱م) است که سال‌های زندان خود را به زیبایی به نظم کشیده است. بهار از فعالان عرصه سیاست و فرهنگ بود و در زمره روزنامه‌نگاران بزرگ تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رفت. در زمینه شعر و ادب فارسی ملک‌الشعراى بهار، جزء صاحب‌نظران بود و در زمینه سبک‌شناسی کتاب سه‌جلدی (سبک‌شناسی) را به رشته تحریر درآورد (امین مقدسی، ۱۳۸۶: ۶۱). دیوان بهار از بدیع‌ترین دیوان‌های ادب پارسی در عصر مشروطه است (حاکمی، ۱۳۸۶: ۸۰).

۲-۴- معرفی فدوی طوقان

فدوی طوقان (۱۴۲۳.ه/۲۰۰۳م) نویسنده و شاعر فلسطینی نقش مهمی در نشان دادن مجاهدت‌های فلسطین در مبارزه علیه اشغالگران صهیونیست ایفا کرده است. وی، در زمره مشهورترین چهره‌ها در ادبیات پایداری جهان عرب، در قرن بیستم میلادی، است که با سرودن اشعاری جوانان فلسطینی را به پایداری و مبارزه بر می‌انگیخت. آثار فدوی هم به صورت شعر و هم به صورت نثر تألیف شده‌اند. نخستین مجموعه شعر فدوی در سال ۱۹۵۵م طوقان به نام *وحدی مع الایام* (با روزگار تنهیم) انتشار یافت (بدوی، ۱۳۶۹:

۴۰۳). تکرار و اسلوب از ویژگی‌های فنی در اشعار فدوی طوقان است (بکار، ۲۰۰۴م: ۲۸). بخش بزرگی از شعرهای فدوی طوقان به فاجعه فلسطین اختصاص دارد و موضوع فلسطین و اشغال آن و مبارزه برای آزادی و مخالفت با رژیم نژادپرست از بنیادی‌ترین موضوعات شعر وی است (شکری، ۱۳۶۶: ۴۸۰).

۳- بحث

با بررسی اشعار دو شاعر مشخص شد که بخش زیادی از حبسیات به هم نزدیک و شبیه هستند و در خلال آن‌ها این دو شاعر دردهای خود بیان کرده‌اند، در ادامه به ذکر نمونه‌هایی از سروده‌های ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان همراه با مضامین آن‌ها می‌پردازیم.

۳-۱- وطن‌گرایی

عشق به وطن برای هر انسان آزاده‌ای نشانه‌ای از ایمان است. پس بدیهی است اگر شاعر در بند نیز به وطن عشق بورزد و با جان و دل از آن دفاع کند؛ بنابراین یکی از موضوعاتی که در حبسیه‌سرایی مطرح می‌شود، وطن‌دوستی و تنفر از بیگانه است (ظفری، ۱۳۷۵: ۱۳۱). وطن‌دوستی از ویژگی‌های بارز بهار و از شاخصه‌های مهم بیانی و سبکی وی است (رادفر، ۱۳۸۸: ۷۸). در دیوان شاعر عشق به ایران باستان هویداست. حتی تاریخ کهن ایران در نظر وی همچون آئینه عبرت است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۳۷۹). در قصیده‌ای با مطلع:

در شـهر بند مهر و وفا
زیر کلاه عشق و حقیقت
دلبری نماند
سری نماند

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۵)

می‌توان به‌خوبی نفرت بهار از حضور بیگانگان در کشورش را فهمید. وی افرادی که موجبات این وابستگی را فراهم کرده‌اند، نفرین و از این اوضاع ناگوار انتقاد می‌کند.

هدف شاعران ماندگار شدن در تاریخ و تأثیرگذاری بر دیگران است که در پس آن همین اندیشه وطن‌دوستی و حفظ ارزش‌های اجتماعی است. در سال ۱۲۸۹ شمسی، زمانی که لشکر روسیه به منطقه خراسان و نواحی شمال ایران حمله کردند و ملک‌الشعرای بهار قصیده «ای وطن من» را با مطلع زیر در خراسان سرود.

ای خطه ایران مهین، ای وطن
ای گشته به مهر تو عجین جان و
من
تن من

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۸)

وطن زادگاه و مکانی برای حفظ اموال، ناموس، عزت و شرف انسان است. به همین سبب، یکی از نشانه‌های خردمندان، دلدادگی به وطن است (موسی‌آبادی و فخر اسلام، ۱۳۹۷: ۳۹). فلسطین در اندیشه فدوی طوقان جای دارد و وطن‌دوستی، آن قدر در روح و جان وی رشد یافته و با وی عجین شده که عشق به وطن، برایش یک ضرورت محسوب می‌شود. وی سیاست‌مداری بی‌باک است و با اندیشیدن، احساسات درونی و ذوق هنری در زمینه ملی تعهد خویش به وطن را به مردم نشان داده است (سیدی و سالم، ۱۳۹۱: ۱۹۳). از جمله موضوعاتی که حتی یک لحظه از آن غفلت نورزیده است توصیف فلسطین و عشق به آن است که این عشق را در جای‌جای دیوانش به نمایش می‌گذارد:

«یا فلسطینُ إطمئنی / أنا و الدارُ و أولادی قرابین خلاصیک / نحنُ من أجلکَ نحیا و نموتُ»^۱
(طوقان، ۱۹۷۸م: ۵۴۵).

وی با کلماتی ساده و روان بیان که بیانگر اوج حس وطن‌دوستی و عشق به سرزمینش است، وطن را چراغی فروزان و پرنور و مرکز نور و خورشید معرفی می‌کند:

«أنا من روابی القدس / وطن السنی و الشمس...»^۲ (همان: ۴۱۲).

و در ادامه، فلسطین را گوهری ارزشمند و سرزمینی پر از برکت معرفی می‌کند که دل مردمانش پر از عشق و محبت است که فدوی طوقان حاضر نیست از آن بگذرد و یا فراموشش کند:

«کانت لنا أرضُ هناک / بیارة، حقولُ قمحٍ ترتمی مدالبصر / تعطی ابی خیراتها / القمح و الثمر / کان ابی یحبها، یحبها / کان یقول: لن أبیعها حتی و لو / أعطیت ملاًها ذهب»^۳ (همان: ۴۹۴).

زمانی که سرزمینش را در چنگ اشغالگران می‌بیند، با دلی شکسته چنین می‌سراید:

«اختفت الأطفال والأغانی / لا ظل، لا صدی / والحزن فی مدیتی یدب عاریاً / مخضب الخطی / والصمت فی مدیتی، / الصمت کالجبال رابض، / کالدلیل غامض، الصمت فاجع - مُحمل / بوطأه الموت وبالهمزیمه / أواه یا مدیتی الصامتة الحزینة / أهکذا فی موسم القطف...؟»^۴ (همان: ۴۸۲).

زمانی که شاعر سرزمینش را در چنگ استعمارگران می‌بیند، از زندگی گله می‌کند و به قول نابلسی سرنوشت را که به هم‌وطنانش رحم نمی‌کند و حال نزار آنان را در نمی‌یابد، نکوهش

می‌کند (النابلسی، ۱۹۶۳م: ۶۱):

«یا وطنی، ما لک یخنی علی / روحک معنی الموت معنی العدم / جرحک ما أعمق أغواره»^۵
(طوقان، ۱۹۷۸م: ۱۳۷).

وطن برای شاعر معشوق است، منزل و اقامتگاه است، جایی که در آنجا متولد می‌شود و می‌میرد؛ بنابراین، ویژگی‌های درونی وطن چیزی غیر از ملت و دولت است، و ارتباطی نزدیک و تنگاتنگ با زمین و اجداد انسان دارد (صلیبا، ۱۹۸۲م: ۵۸۰).

۲-۳- استعمارستیزی و دعوت به مقاومت

ویژگی لاینفک شاعران مبارز و انقلابی مبارزه با استعمار و دعوت به مقاومت است و بهار نیز «در آثار خود نیز از فراز و نشیب سرگذشت ملت خویش بسیار سخن گفته است» (یوسفی، ۱۳۷۳: ۴۵۳).

بهار «در یکی از پرتلاطم‌ترین دوره‌های تاریخ ایران می‌زیست. دوره‌ای که در آغاز آن انقلاب مشروطیت و در اواخر آن کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ قرار داشت» (موسی‌آبادی و نوروز، ۱۳۹۷: ۴).

در سال ۱۲۸۹ هجری زمانی که بنیان مشروطیت ایران هنوز سست بود و روزگار نه چندان خوبی برای ایران پیش‌بینی می‌شد. ملک‌الشعراى بهار در خراسان، تحت‌تأثیر این اوضاع، شعر (وطن در خطر است) را با مطلع زیر سرود:

مهرگان آمده و دشت و دمن در خطر مرغکان نوحه برآرید، چمن در خطر
است است

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۷۸)

ملک‌الشعراى بهار استعمارگران انگلیس را مورد نکوهش قرار می‌داد. وی دخالت بیگانگان را علت نابسامانی‌های کشور ایران و عقب‌ماندگی‌های مردم می‌دانست. در سال ۱۳۲۰ هجری، زمانی که ایران به دست روس و انگلیس اشغال می‌شود، بهار قصیده‌ای با نام «صفحه‌ای از تاریخ» را می‌سراید که مطلع آن چنین است:

ظلمی که انگلیس درین خاک و آب نه بیوراسب کرد و نه افراسیاب کرد
کرد ظلمی که انگلیس در این خاک و آب
از جور و ظلم تازی و تاتار کرد

درگذشت

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۶۸)

و اذعان می‌دارد که حضور بیگانگان در کشور هیچ نفعی ندارد و تنها سبب زیان و ضرر است:

بهار در سروده زیر به پیمان ۱۹۰۷م درباره تقسیم ایران بین روسیه و انگلستان اشاره می‌کند و می‌گوید:

با روس عهد بست و شمال و جنوب
اندر دو خط مقاسمتی ناصواب کرد
را
تسلیم خصم چیره وحشی مآب کرد
از غرب تا به مرکز و از شرق تا
(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۶۸)
شمال

از سوی دیگر، فدوی طوقان نیز به تشویق و استمرار روحیه مبارزه و قیام علیه مستبدان می‌پردازد و سعی دارد تا مخاطب خودش را از سطح ملی و عربی به سطح جهانی بسط دهد. در این خصوص، از سربازان ویتنام به عنوان الگوی مقاومت دوران معاصر یاد می‌کند تا بتواند خون غیرت در رگ‌های هم‌وطنانش به جوش آید (چناری، ۱۳۹۰: ۱۷). شاعر که از بی‌مبالاتی هم‌وطنانش می‌نالند و در خلال شعر «أجنحة جارحه» (=آرزوی گزنده) تلنگری بر غیرت خفته آن‌ها می‌زند (همان‌جا).

«مازلنا فی عَرْفِ التَّخْدِيرِ / عَلَى سُرُرِ نَنَامُ / وَ الْعَامُ يَمُرُّ وَرَاءَ الْعَامِ / وَرَاءَ الْعَامِ وَرَاءَ الْعَامِ / وَ الْأَرْضُ تُمِيدُ بِنَا وَ السَّقْفُ يَهِيلُ رُكَامًا فَوْقَ رُكَامٍ / ... فَذَفْتُهُمْ رِيحٌ شَرْقِيَّةٌ / فَوْقَ الصَّحْرَاءِ الْعَرَبِيَّةِ / عَفْوًا يَا أَهْلَ الْبَيْتِ / جَارِحَةٌ هَذِي الْأُمِينَةُ / لَكِنَّا لَمْ يَبِقَ لَدَيْنَا مِنْكُمْ إِلَّا قَعَقَةُ الصُّوتِ»^۶
(طوقان، ۲۰۰۵م: ۵۵۹ و ۵۶۰).

فدوی طوقان، جهانی را در شعرش (طاعون) توصیف می‌کند که با حضور بیدادگران و استعمارگران وطنش زیبایی و جمال خود را از دست داده است. وی گسترش حملات اشغالگران صهیونیسم را به بیماری طاعون تشبیه می‌کند که در اینجا طاعون می‌تواند نمادی باشد از ماهیت اشغالگران صهیونیسم که قصد دارند سرزمینش را تا ویرانی کامل ببرند و خون زندگی در آن را بمکند و از بهار و زیبایی سرزمین خزانی بیش باقی نگذارند:

«يَوْمَ فَشَا الطَّاعُونُ فِي مَدِينَتِي / خَرَجْتُ لِلْعَرَاءِ / مَفْتُوحَةَ الصَّدْرِ إِلَى السَّمَاءِ ... هَبِّي وَ سَوْقِي نَحْنَا السَّحَابِ / يَا رِيَّاحُ / وَ لِيَتَنَزَلَ الْأَمْطَارُ»^۷ (طوقان، ۲۰۰۵م: ۴۳۷).

۳-۳- دعوت به همبستگی و پایداری

شعر ملک‌الشعرای بهار نیز همانند زندگی وی فراز و نشیب خاصی دارد. هرچه وی در خصوص شرایط سیاسی- اجتماعی دورانش آگاه‌تر می‌شود اشعارش جنبهٔ منتقدانه و سیاسی بیشتری به خود می‌گیرند. در بیشتر حوادث «سیاسی- اجتماعی آن روزگار وی شعر سروده و به‌نحوی اعلام موضع کرده است» (امین مقدسی، ۱۳۸۶: ۶۳). به‌نظر می‌رسد عمده هدفش آگاهی‌بخشی به مردم بوده است و می‌خواسته به آن‌ها بفهماند که برای دفاع از حقوق خود هشیار باشند و در برابر ظالمان بایستند.

اندیشهٔ مذهبی ملک‌الشعرا بر حول محور سربلندی اسلام است، وی جهان اسلام را یکپارچه می‌بیند و آن را سر لوحهٔ آزادی ملت خویش قرار می‌دهد و اسلام را از گزند هرگونه تهمتی پاک و مبرا می‌داند (همان: ۶۹). روی سخن وی با پادشاهانی است که را که بی‌رحمی خود را به اسم اسلام توجیه می‌کنند و با لحنی تند در مخالفت با آنان شعر می‌سراید:

پادشه خود را مسلمان خواند و سازد
خون جمعی بیگناه
تباه
کار ایران با خداست
ای مسلمانان در اسلام این ستم‌ها کی

رواست

ملک‌الشعراى بهار برای حفظ اتحاد اسلام هرگز به مسائل اختلافی نپرداخت و حتی در شعر خود دورهٔ نادری را چنین توصیف کرد، دوره‌ای که در آن، همه با هم برابر و برادر بودند و این یکپارچگی سبب پیشرفت و عمران و آبادانی برای کشور شده بود:

در برش از شیعی و سنی فرو بستند
کرد با هر یک برسم خویش، احسان و
صف
لطف

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۹۴۵)

فدوی طوقان نیز همانند ملک‌الشعرا، به مشکلات مبارزه و پایداری آزادی‌خواهان اشاره می‌کند و معتقد است که آنچه جان آزادمردان وطن را می‌آزارد، تجاوز دشمن است. ولی همه این‌ها نه تنها ارادهٔ آنان را تضعیف نمی‌سازد، بلکه بر مقاومتشان را افزایش می‌دهد چراکه انسان مانند آهن در شرایط سخت مقاوم می‌گردد:

«فَلْتَنهْمر کما تَشَاءُ هذِهِ الصُّخُورُ/ وَ لَتَنهْمر کما تَشَاءُ هذِهِ الْأَحْجَارُ/ فَالْتَنهْمر ماضٍ، راکضٌ لى
مصَبَّه/ وَ خَلَفَ مُنْحَنِ الدُّرُوبِ، فِى/ رِحَابِهِ الْمَدَى/ يَنْتَظِرُ النَّهَارُ/ مِنْ أَجْلِنَا يَنْتَظِرُ النَّهَارُ»^۸
(طوقان، ۲۰۰۵م: ۴۹۲).

به عقیده فدوی طوقان برای رسیدن به پیروزی و رهایی از چنگال ستم همه باید باهم متحد باشند تا به پیروزی نهایی برسند و در این راه پراز فراز و نشب باید صبر پیشه کنند.

۳-۴- ترویج عدالت و عدالت مداری

از قدیمی‌ترین ارزش‌ها عدالت است و در ادیان مختلف به شیوه‌های گوناگون به این امر اشاره شده است. همه افراد بشر عدالت و عدالت‌مداری را تحسین می‌کنند. عدالت و تحقق عدالت به‌عنوان نخستین ثمره جنبش مشروطه‌خواهی ایران، یکی از مضمون‌های اصلی شعر ملک‌الشعراى بهار است. وی شیفته آزادی و قانون است و در ابیاتی هنرمندانه ضمن بیان عدم وجود عدالت در جامعه، گوشه‌هایی از رنج‌ها و سختی‌هایی را که در نتیجه بی‌عدالتی متحمل شده بیان می‌کند:

از پس یک سال و اندی رنج، کاندلر ملک ری	قسمت او فر مرا، جز نقتت او فر نبود
لشگر روس از در قزوین به ری راندند و من	سوی قم راندم از آن کم تاب آن لشکر نبود
اندر آن پرخاشگه بشکست دستم از دو جای	وین شکست آخر بلای این تن لاغر نبود پهلویم یک چند جز بر پهلوی بستر نبود
دولت و قتم سوی ری خواند و اندر دار ملک	زان که یک جو همگنان را دانش اندر سر نبود
...گرچه جانم زین چهارم مجلس از محنت گداخت	جز غرور و خبط و غفلت، در صف اکثر نبود
راستی جز چند تن معدود دانشمند و راد پرور نبود	اندر آن مجلس تو گفتمی یک خرد پرور نبود

(بهار، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۷۸)

شاعران در برخی موارد با سرودن این اشعار امید داشتند تغییری در شیوه عملکرد حاکمان وقت ایجاد کنند و موجب بیداری اذهان مردم گردند. فدوی طوقان در سروده‌ای با عنوان «الی وجه الذی» اذعان می‌دارد که اگر کفار به کیفر اعمال زشت خویش به دوزخ خواهند رفت، پس گناه کسانی که میهن را تبدیل به دوزخ نموده‌اند چیست؟:

«آه یا حُبِّی الغَریب/ آه یا حُبِّی لِمَاذَا؟/ وَطَنِی أَصْبَحَ بَاباً لِسِقْرِ؟ ... حَبَسَ النور، تَخَلَّى عَن بلادی/ لِبِحَارِ الظُّلَمَات؟»^۹ (طوقان، ۲۰۰۵: ۴۸۰).

به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین اهداف شاعران مبارز و انقلابی می‌تواند به تصویر کشیدن چهره ستمگران و بیان جنایات آن‌ها باشد؛ چرا که در این صورت است که آن‌ها به وظیفه انسانی خود در برابر عمل می‌کنند. فدوی طوقان برای بیان جنایات‌های رژیم صهیونیستی از حیواناتی چون کلاغ، جغد، افعی و خفاش که در ادبیات و فرهنگ عامه نماد شومی و دشمنی هستند استفاده می‌کند. فدوی طوقان در شعر (لن أبکی) همانند شاعر عصر جاهلی از ویرانه‌های باقی‌مانده سراغ ساکنانی را می‌گیرد که آنجا را ترک کرده‌اند؛ اما جوابی نمی‌شنود؛ زیرا ویرانه‌ها دیگر جولانگه جغدها و اشباح شده است:

«علی أبواب یَانَا یا أحبّتی/ وَقَفْتُ وَقُلْتُ لِلْعَیْنِینَ یَا عَیْنِینَ/ قَفَا نَبْکَ/ عَلَی أَطْلَالٍ مَن رَحَلُوا وَ فَاتَوْهَا/ وَقَالَ الْقَلْبُ مَا فَعَلْتَ؟ بَکَ الْأَیَّامِ یَا دَارُ؟ وَ أینَ الْقَاطِیُونَ هِنَا/ وَ لَم یَنطِق حُطَام الدارِ/ وَ کَانَ هُنَاکَ جَمْعُ البومِ وَ الْأَشْبَاح»^{۱۰} (همان: ۵۱۱-۵۱۳).

۳-۵- گرامی داشت مقام شهید و شهادت

شعر ادبی در دوره‌های مختلف، دچار تغییرات محتوایی و ظاهری شده و سبک‌های گوناگون ادبی را به وجد آورده است. بدلیل تحول اجتماعی در دوره معاصر معاصر، تفکر و در نتیجه سبک شعری شاعران به سمت شهادت و ایثار و از خودگذشتگی متمایل شده است. بنابراین شاعران معاصر، اشعار خود را به بازنمایی رشادت‌ها و دلاوری‌های ملت اختصاص داده‌اند. شهید و جانباز در ادبیات مقاومت نشانگر حفظ کرامت انسانی هستند (کیانی و میرقادرى، ۱۳۸۸: ۱۲۸). شهادت در لغت به معانی «کشته شدن در راه خدا است و (شهید) یعنی کسی که شاهد عالم به غیب است و در راه خدا و دین کشته شده است» (البستانی، ۱۳۸۵: ۲۹۲) به سبب خون شهید موجی در جامعه متبلور می‌شود که خوبی‌ها را ترویج می‌کند و بدی‌ها را از بین می‌برد و بنیاد ظلم را از جامعه برمی‌چیند. برای تکریم و بزرگداشت مقام شهدا و تشویق مردم به دفاع از میهن ملک‌الشعراى بهار با شعرهای اخلاقی و عرفانی به بزرگداشت مقام شهدا و انسان‌های آزاده و مدافع از جنبه دینی می‌نگرد:

می‌رسد فضل شهادت رادمردی را که در رضا و لطف او از باغ رضوان

بی‌خبر

هست

وی در شعر خویش به مناسبت شهادت مدرس بیان می‌دارد، انسانی که در راه مبارزه با ظلم خویش بر زمین ریخته شود، این خون سرآغاز شروعی بزرگ بر علیه ظلم و ستم و استبداد است.

تا بُخل و حسادت به جهان راهبر است
آزاده ذلیل و راست‌گو در خطر است
خون تو مدرسا هدر گشت بلی
خونی که شبی گذشت بر وی هدر
است

(بهار، ۱۳۸۷، ج ۱: ۶۵۳)

شاعر مقاومت به دلیل مقام والای شهادت و شهید، آرزو می‌کند در میدان مبارزه حضور پیدا کند و به درجه رفیع شهادت نایل گردد. تأکید قرآن کریم بر جاودانگی شهیدان نیز موجبات تقویت عواطف بازماندگان شهید می‌شود: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ بَلْ أحياءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ»^{۱۱} (بقره: ۱۵۴).

فدوی طوفان نیز در قصیده (خمس اغنیات)، مانند مادری که برای تولد فرزندش زحمت می‌کشد، درد و رنج را تحمّل می‌کند تا پیروزی از آن وطن شود و در صورت شهید شدن، مبارزان دیگری راه وی را ادامه خواهند داد. فدوی طوفان خود مبارزی است که هیچ‌گاه پرچم ستیز با خودکامگی بر زمین نمی‌گذارد. وی یادآور می‌شود تلاش استبداد برای از بین بردن یاد آزادی‌خواهان، بیهوده است و خاطرشان همواره جاودان است:

«الرَّيْحُ تَنْقَلُ الرِّيحَ / وَأَرْضُنَا تَهْزُهَا فِي اللَّيْلِ ... يَا عَدْنَا الْفَتَى خَبَرَ الْجَلَادَ / كَيْفَ تَكُونُ رَعِشَةُ الْمَيْلَادِ / خَبْرَهُ كَيْفَ يُؤَلِّدُ الْأَقَاحُ / مِنْ أَلَمِ الْأَرْضِ، وَكَيْفَ يُبْعَثُ الصَّبَاحُ / مِنْ وَرْدَةِ الدَّمَاءِ فِي الْجِرَاحِ»^{۱۲} (طوفان، ۲۰۰۵م: ۴۹۰).

شهید و شهادت جزء آرمان‌های سترگ در اسلام است، شهادت زیباترین وجه زندگی برای کسانی است که جان خود را در طبق اخلاص می‌نهند و با (خدا) معامله می‌کنند. بدیهی است این غرور افتخاری است که در وابستگان شهید به‌خصوص فرزندان شهدا ایجاد می‌شود. بنابراین شاعرانی که سختی‌های دوری از وطن را تحمّل کرده‌اند، «شهادت را یک ارزش برتر می‌دانند و گاه خود نیز آرزوی شهادت می‌کنند» (روان‌شاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۷).

۳-۶- آزادی‌خواهی و امید

تمام تب و تاب شاعر و کوشش بی‌وقفه او مقدمه‌ای است برای رسیدن به آزادی و این واژه کلید اصلی رهایی از غم و اندوه و یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین خواسته‌های آرمانی

شاعران در بند زندان است. همچنین، شاعران برجسته در سروده‌های خویش به زندگی امیدوار بوده‌اند و با یأس و ناامیدی مبارزه نموده‌اند؛ زیرا معتقدند که ملت‌ها و طبقات گوناگون جامعه با امید به آزادی به زندگی خود ادامه می‌دهند و با از دست دادن این انگیزه، نابود خواهند شد.

به‌نظر عمادی امید داشتن از برجسته‌ترین و کارآمدترین مؤلفه‌های شادی و عشق در زندگی به‌شمار می‌آید. هر درد و رنج و اندوهی با داروی جانبخش امید التیام می‌پذیرد و بر عکس کوه غم و غصه قلب‌های پر امید و پرتبش را از حرکت و تپش می‌دارد، چرا که امید فرآیندی است فعال که جان را از افسردگی باز می‌دارد و کلیدی است طلایی برای گشودن درهای بسته و رهایی از رخوت و رکود» (ر.ک: عمادی، ۱۳۷۰: ۳۷۱).

آزادی‌خواهی و امید به آینده از ویژگی‌های انقلاب مشروطه به‌شمار می‌آید. بهار همچون بسیاری از شاعران عصر خود، فریاد آزادی‌خواهی سر می‌دهد و به عقیده فرشیدورد، «سروده‌هایش ندای ملتی است که برای آزادی به پا خاسته و در این راه مردانه نبرد می‌کند» (فرشیدورد، ۱۳۶۳: ۲۹۷). تلاش بهار برای رسیدن به آزادی هیچ‌گاه متوقف نمی‌شود. حتی او هم‌وطنان خویش را در آرزوی آزادی برای دیگر انسان‌ها، برمی‌انگیزد و همواره رعایت این اصل مهم؛ یعنی آزادی را به ظالمان و ستمگران یادآوری می‌کند.

من نگویم که مرا از	قفسم برده به باغی و دلم شاد
قفس آزاد کنید یاد از این	کنید
مرغ گرفتار کنید ای مرغان	چون تماشای گل و لاله و شمشاد کنید
هر که دارد ز شما مرغ	برده در باغ و به یاد منش آزاد
اسیری به قفس	کنید
...جور و بیداد کند عمر	ای بزرگان وطن، بهر خدا داد
جوانان کوتاه کنج ویرانه	کنید
زندان شد اگر سهم بهار	شکر آزادی و آن گنج خداداد کنی

(بهار، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۱۳-۴۱۲)

او در آرزوی دست‌یافتن به آزادی از مرگ استقبال می‌کند. به‌نظر شفیعی کدکنی دو مقوله وطن و آزادی دو نهنگ بزرگی است که می‌توان از شعر بهار صید نمود. (ر.ک: شفیعی

برخی‌زم و زندگی ز	وین رنج دل از میانه
سر گیرم	برگیرم اخگرشوم و به
باران شوم و به	خشک‌وتر گیرم
کوه‌در بارم	(بهار، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۵)

کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۶). شور آزادی و امید به آینده در این سروده بهار که در سال ۱۳۰۹ خورشیدی سروده شده، موج می‌زند:

از دیگر مؤلفه‌های حبسیه در اشعار فدوی طوقان، به‌ویژه اشعاری که در تبعید سروده، امید به پیروزی و بازگشت آوارگان فلسطینی است؛ وی که اساس ستم را سست می‌بیند، می‌کوشد تا شعله‌های امید به آینده را در دل مردم مظلوم، روشن نگه دارد. ابیات زیبای طوقان در مخاطب قراردادن آوارگان و زندانیان، سبب می‌شود که به‌عنوان یکی از رهبران مبارز جلوه کند. خطاب زنی شاعر به زندانیان در بند که خود رنج و درد تبعید و زندان را درک کرده، تأثیری عمیقی را بر ذهن انسان‌های آزاده می‌گذارد.

طوقان، آزادی را چراغی شعله‌ور می‌داند که تا ابد افروخته می‌ماند و به برکت خون پاک و مقدس مردمش که بر خاک سرزمین فلسطین ریخته، هرگز خاموش نمی‌شود. از نظر وی آزادی، میراث بشریت و هدیه‌ای از جانب خداست:

«سوفَ تَبْدُو مِن خِلالِ المِحْنِ / من رِزَايا الوَطَنِ / سوفَ تَبْدُو مِن ثَنایا المعرِکَةُ / و دُخَانُ المَوْتِ یَلْتَفُّ جِبَالاً بِجِبَالٍ / و القَرابینُ بِساحاتِ النُّضالِ / یَطْرُقُونَ البَابَ، بابِ الأَبَدیَةِ / و بأیدیهِم تُرابُ المعرِکَةُ / التُّرابُ الطَّیْبُ الظَّاهِرُ رِوَاهُ الفِداءُ / هَذِهِ الشَّعْلَةُ مِنْ قَالِ یَلاشِیها الطُّعَاةُ الغادِرُونَ / البِغَاةُ المَجْرُومُونَ / وَ هِیَ إرْثُ البِشْرِیَّةِ / هِبَةُ اللهِ السَّخِیَّةُ»^۳ (طوقان: ۱۹۷۸م: ۱۶۴-۱۶۵).

فدوی طوقان واژه آزادی را با تمام وجود و در سخت‌ترین شرایط، زیر گلوله، و عذاب و آنجا که در همه جای سرزمین و در گوشه گوشه فلسطین، فریاد آزادی خواهی بلند شود؛ زیرا با این عمل تاریکی از بین خواهد رفت و روشنایی خواهد دمید. این شاعر آزاده، زندگی در زیر بار ستم را بر نمی‌تابد و مرگ و شهادت در راه کسب آزادی را مایه فخر و مباهات می‌داند.

طوقان در شعر «حریه الشعب» با تمام قوا، در اوج جنگ و درگیری و زیر گلوله دشمن بارها فریاد آزادی را فریاد می‌زند. در واقع، این قصیده طوقان از مهم‌ترین نمونه‌های حبسیات وی است:

«حُرِّیَّتِی / حُرِّیَّتِی / صَوْتُ أَرْدَدَهُ بِمَلِّی فَمِ الغَضَبِ / تَحْتَ الرِّصاصِ وَ فِی اللَّهْبِ / وَ أَظَلُّ رِغَمَ اللیلِ أَقْفُو خَطُوها / وَ أَظَلُّ مَحْمُولاً عَلَی مَدِّ الغَضَبِ / وَ أَنَا أَناضِلُ داعِياً حُرِّیَّتِی / حُرِّیَّتِی / حُرِّیَّتِی / وَ یُرِدُّ النَّهْرُ

المقدَّسُ وَ الجُسورُ حُرِّیَّتِی / وَ الضَّفَّتَانِ تَرَدَّدان: حُرِّیَّتِی / وَ مَعابِرُ الرِّیحِ الغُضُوبِ / وَ الرِّعْدُ وَ الاعصارُ وَ الأمطارُ فِی وَطَنِ / تَرَدَّدها مَعِی / حَرِیَّتِی! حَرِیَّتِی! حَرِیَّتِی!»^۴ (همان: ۴۹۶).

او در «مرثیه الفارس» به صراحت به طالبان آزادی اعلام می‌کند که دوران تاریک رنج و اندوه به پایان می‌رسد و شادی‌ها دوباره آغاز می‌شود:

«قَالَتْ الرِّيحُ: سَيِّئَاتِي / مَوْتُهُ المِیْلَادُ لِأَبَدٍ سَيِّئَاتِي / فِي يَدَيْهِ الشَّمْسُ، ذَاتُ الشَّمْسِ / فِي مُقَلَّتِيهِ
الوَجْدُ، ذَاتُ الوَجْدِ وَالعِشْقِ المَعْنَى / مِنْ جِرَاحِ الأَرْضِ يَأْتِي / مِنْ سِنِينِ القَحْطِ يَأْتِي / مِنْ
رِقَادِ المَوْتِ يَأْتِي / مَوْتُهُ المِیْلَادُ لِأَبَدٍ سَيِّئَاتِي»^{۱۵} (همان: ۶۰۵).

فدوی طوقان برای بیان آزادی و رسیدن به آن تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد و انسان‌ها را به مبارزه علیه ظلم و ستم فرا می‌خواند و برای برچیده شدن بساط ظلم و ستم و رسیدن به پیروزی لحظه‌ای خاموش نمی‌نشیند و این نشان‌دهنده اندیشه و روح بلند این زن شاعر آزادی‌خواه فلسطینی است.

۴- نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های تحقیق حاضر به‌طور کلی حبسیات ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان دارای ویژگی و وطن‌گرایی، آزادی، عدالت، سیاسی و اجتماعی، پیشرفت و انتقاد از حکومت و توجه به طبقات پایین‌دست است. به‌عنوان بخشی از ادبیات مقاومت حبسیه‌سرایی را می‌توان شگردی کارآمد در مواجهه با دشمنی‌ها و کارشکنی‌ها در نظر گرفت که هویت و اندیشه انسانی را نشانه گرفته‌اند. ادبیات مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و ستم خاص ادبیات ایران و فلسطین است و موضوع اصلی آن، دعوت از مردم برای پایداری و مقاومت است.

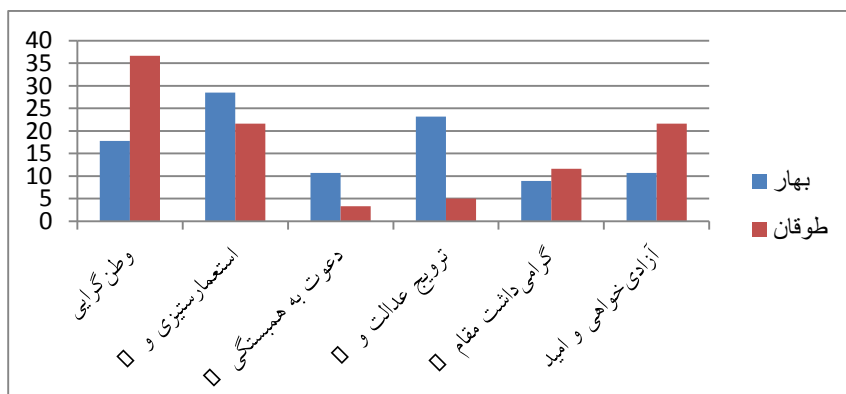
بر مبنای مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی، ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان، از شاعران مبارز و طالب آزادی هستند که بهترین سال‌های عمر خود را در زندان سپری کردند و در تبعید به سر بردند. هر دو از محیط دلگیر و فضای غیرانسانی خویش نالیده و حبسیه‌سرایی کرده‌اند. این حبسیات نمایانگر ظلم و بیداد، استعمار، جفای حاکمان وقت و عدم آزادی بیان در جامعه آن زمان ایران و فلسطین است. هدف هر دو شاعر از حبسیه‌سرایی بیان آلام و مشکلاتی است که مردم در جامعه با آن‌ها دست‌به‌گریبان بوده‌اند. از این‌رو، در سروده‌هایشان استعمارستیزی، دعوت به مقاومت، ترویج دعوت به همبستگی و پایداری، ترویج عدالت و عدالت‌مداری، گرامی‌داشت مقام شهید و آزادی‌خواهی و امید را از موضوعات خود قرار داده و از درد وطن ناله کردند.

و اما تفاوت حبسیات دو شاعر را در میزان کاربرد این مضامین یافت که بسامد هر یک از مؤلفه‌های مورد بررسی در جدول و نمودار ذیل ترسیم شده است.

جدول (۱) مقایسهٔ بسامد مؤلفه‌های حبسیه در اشعار ملک‌الشعراى بهار و فدوى طوقان

ردیف	مضامین حبسیه	بهار		طوقان	
۱	وطن‌گرایی	۱۰	۱۷٫۸	۲۲	۳۶٫۶
۲	استعمارستیزی و دعوت به مقاومت	۱۶	۲۸٫۵	۱۳	۲۱٫۶
۳	دعوت به همبستگی و پایداری	۶	۱۰٫۷	۲	۳٫۳
۴	ترویج عدالت و مدارى	۱۳	۲۳٫۲	۳	۵
۵	گرامی‌داشت مقام شهید و شهادت	۵	۸٫۹	۷	۱۱٫۶
۶	آزادى خواهى و امید	۶	۱۰٫۷	۱۳	۲۱٫۶
۷	جمع کل	۵۶	۰/۱۰۰	۶۰	۰/۱۰۰

نمودار (۱) مقایسهٔ بسامد مؤلفه‌های حبسیه در اشعار ملک‌الشعراى بهار و فدوى طوقان

با بررسی توصیف هر دو شاعر از زندان و تبعید می‌توان فهمید که فضای زندان آن‌ها شباهت‌هایی با هم دارد. ملک‌الشعراى بهار و فدوى طوقان هیچ‌کدام دغدغه در بند بودن خود را نداشتند و اندیشه و نگاه آنان فراتر از زندان و فضای تبعید بود و بیشتر به فکر نجات مردمانشان از دست ظلم و ستم و برپایی عدالت بوده‌اند. بنابراین تمام توان خود را به کار

گرفته بودند تا خیال و آرزوی خود را به بیرون از زندان گسترش بدهند. نگارندگان باتوجه به آنچه در این مقاله از اشعار ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان مورد بررسی قرار گرفت بر- این باور است که موضوعات متعدّد دیگری نیز در خلال این اشعار قابلیت بحث و بررسی دارند.

پانویس

۱. ای فلسطین مطمئن باش / من و خانه و فرزندانم حاصل نجات تو هستیم / به خاطر تو زندگی می‌کنیم و می‌میریم.
۲. من اهل تپه‌های بیت المقدسم / سرزمین روشنایی و خورشید.
۳. آنجا زمینی داشتیم / نخلستانی، گندم‌زارهایی که تا چشم کار می‌کرد / که به پدرم ثروت می‌داد / گندم و میوه‌ها / پدرم دوستش داشت، دوستش داشت / می‌گفت: من آن را نمی‌فروختم حتی اگر / همه آن از طلا پر بود.
۴. کودکان و آوازه‌ها ناپدید شده‌اند / نه سایه‌ای، نه پژواک / و غم در شهر من برهنه راه می‌رود / با قدم‌های خضاب شده / و سکوت در شهر من / سکوتی چون کوه‌های خمیده / مثل شب مبهم، سکوت دلخراش است - مملو از سنگینی مرگ و شکست / ای شهر غمگین و خاموش من / فصل برداشت چگونه است؟
۵. ای وطنم چه بلایی سرت آمده / جان تو معنای مرگ است معنای نیستی / زخم تو ژرف‌ترین ژرفاست.
۶. ما هنوز در اتاق‌های بیهوشی هستیم / روی تخت‌ها می‌خوابیم / وقتی سال از سال می‌گذرد / سال به سال / وقتی زمین با ما می‌غلند و سقف انبوه بر آوار / آن را به شرق پرتاب کردم. باد / بر فراز صحرای عرب / ببخشید ای اهل خانه / این یک آرزوی طعمه است / اما چیزی برای ما باقی نمانده / از شما جز کوبیدن صدا.
۷. روزی که طاعون در شهرم انتشار یافت / بیرون رفتم / سینه به آسمان گشودم / از ژرفای اندوهم بادها را فریاد برآوردم / ای بادها بوزید و ابرها را به سوی ما بیاورید / و باران ببارانید / تا هوا را در شهرم پاک کند / و خانه‌ها و کوه‌ها و درخت‌ها را بشوید / بوزید و ابرها را به سوی ما بیاورید / ای بادها / ببارانید باران.

۸. پس اجازه بده فرو ببارند این صخره‌ها و این سنگ‌ها همان‌طور که می‌خواهند/ رود به راهش می‌رود به‌سوی سرچشمه‌ها و در پس پشت کوجه‌ها/ در سمت بی انتها/ روز منتظر است/ روز به خاطر ما منتظر است.

۹. ای عشق عجیب من/ ای عشق من چرا؟/ وطنم دری به سوی آتش و سوختن شده است؟ ... نور را زندانی کردم، کشورم را رها کردم/ به دریا‌های تاریکی؟

۱۰. بر دروازه‌های یافا ای عزیزانم/ ایستادم و به چشمانم گفتم: ای چشم‌ها/ بر خرابه‌های کسانی که رفتند و آن‌جا را ترک کرده‌اند گریه کنید. قلبم پرسید: ای خانه روزگار، چه بر سرت آورده است/ و ساکنانت کجایند/ ویرانه‌ها سخنی نگفتند/ آن‌جا محل اجتماع جغدها و اشباح گشته بود.

۱۱. و به کسانی که در راه خدا کشته می‌شوند مرده مگوئید، بلکه آنان زنده‌اند، ولیکن شما (چگونگی زندگی ایشان را) نمی‌فهمید.

۱۲. باد بادها را می‌برد/ و سرزمین ما شبانه آن را می‌لرزاند ... ای جوان ما پسر به جلاذ بگو/ لرز کریسمس چگونه است/ بگو چگونه محصولات حاصلخیز متولد می‌شود/ از درد زمین و چگونه صبح زنده شد/ از گل سرخ در زخم.

۱۳. به سختی‌ها نگاه خواهی کرد/ از بخت‌های وطن/ از چنگال‌های نبرد نگاه می‌کنی/ و دود مرگ می‌پیچد کوه بر کوه/ و نذری در میدان‌های مبارزه/ کوبیدن در درگاه ابدیت/ و در دستانشان غبار نبرد/ همان خاک نیک و پاک روایت رستگاری/ این شعله را ظالمان خیانتکار خاموش می‌کنند/ متجاوزان جنایتکار/ و آن میراث بشریت است/ هدیه خداوند کریم.

۱۴. آزادی من/ آزادی من/ صدایی که با دهان پر خشم تکرار می‌کنم/ زیر گلوله‌ها و در شعله‌های آتش/ و با وجود شب می‌ایستم و در پی او گام بر می‌دارم/ و من مدام توسط جزر و مد خشم حمل می‌شوم/ درحالی‌که برای آزادی خود تلاش می‌کنم/ آزادی من/ آزادی من/ و رودخانه طنین انداز می‌کند حرم و پل‌ها/ آزادی من/ و دو ساحل طنین انداز: آزادی من/ و گذرگاه‌های باد خشمگین/ رعد و برق و طوفان و باران در وطن/ با من طنین انداز کردند:/ آزادی من! آزادی من!

۱۵. باد گرده می‌پراکند و زمین ما در شب درد زاییدن فرا می‌گیرد/ و جلاذ به خودش قصه ناتوان شدن، قصه خاکستر شدن و ویرانی را می‌قبولاند/ ای فردای جوان‌ها جلاذ را خبر ببر/ که رعشه میلاد چگونه است/ خبر ببر چگونه گیاه از درد زمین می‌روید/ و چگونه بامدادان از گل زخم‌ها در جراحت می‌روید.

کتاب‌ها

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آباد، مرضیه، (۱۳۸۰)، شعر حبسیه در ادبیات عرب از آغاز تاکنون، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۳- امین مقدسی، ابوالحسن، (۱۳۸۶)، ادبیات تطبیقی با تکیه بر مقارنه ملک‌الشعرای بهار محمدتقی بهار و امیرالشعراء احمد شوقی، تهران: دانشگاه تهران.
- ۴- بدوی، مصطفی، (۱۳۶۹)، گزیده‌ای از شعر عربی معاصر؛ ترجمه غلامحسین یوسفی و یوسف بکار، تهران: سخن.
- ۵- بستانی، فواد افرام، (۱۳۸۵)، فرهنگ جدید عربی به فارسی (ترجمه منجدالطالب)، ترجمه محمد بندریگی، چاپ نوزدهم، تهران: اسلامی.
- ۶- بکار، یوسف، (۲۰۰۴م)، فدوی طوقان (الشعراء العالم)، بیروت: دارالمناهل.
- ۷- بهار، محمدتقی، (۱۳۵۵)، دیوان اشعار ملک‌الشعرای بهار، جلد ۳، به کوشش محمد ملک‌زاده، تهران: فردوسی.
- ۸- -----، (۱۳۸۰)، گزیده اشعار ملک‌الشعرای بهار، با مقدمه مهرداد بهار و محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: مروارید.
- ۹- الخطیب، حسام، (۱۹۹۹م)، آفاق الأدب المقارن، عربیاً و عالمیاً، دمشق: دارالفکر.
- ۱۰- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۱- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۲)، با کاروان حله، تهران: علمی.
- ۱۲- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۰)، شعر معاصر عرب، تهران: سخن.
- ۱۳- شکری، غالی، (۱۳۶۶)، ادب مقاومت، تهران: نو.
- ۱۴- صلیبا، جمیل، (۱۹۸۲م)، المعجم الفلسفی، جلد ۱، بیروت: لان.
- ۱۵- طوقان، فدوی، (۱۹۸۷م)، دیوان، بیروت: دارالعودة.
- ۱۶- _____، (۱۹۸۸م)، دیوان، بیروت: دارالعودة.
- ۱۷- _____، (۲۰۰۵م)، الأعمال الشعریة الکامله، بیروت: دارالعودة.
- ۱۸- ظفری، ولی‌الله، (۱۳۷۵)، حبسیه در ادب فارسی از آغاز شعر فارسی تا پایان زندیسه، تهران: امیرکبیر.

- ۱۹- عمادی، اسدالله. (۱۳۷۰). *جهانبینی و زیبایی‌شناسی حافظ*، تهران: دی.
- ۲۰- مکی، الطاهر أحمد، (۱۹۸۷م)، *الأدب المقارن، أصوله، تطوره و مناهجه*، قاهره: دارالمعارف.
- ۲۱- النابلسی، شاکر، (۱۹۶۳م)، *فدوی طوقان و الشعر الأردنی المعاصر*، قاهره: الدارالقومیة للطباعة و النشر.
- ۲۲- یوسفی، غلامحسین، (۱۳۷۳)، *چشمه روشن؛ دیداری با شاعران*، تهران: علمی.

مقالات و پایان‌نامه‌ها

- ۱- چناری، علی‌اکبر، و حبیبی، علی اصغر. (۱۳۹۰)، «نمادهای پایداری زنان در شعر فدوی طوقان»، *زبان و ادبیات عربی*، سال ۳، شماره ۴: ۲۳-۱.
- ۲- رادفر، ابوالقاسم، (۱۳۸۸)، «درآمدی تطبیقی بر شعر فارسی و اردو در دوره مشروطه»، *مطالعات تطبیقی دانشگاه آزاد جیرفت*، سال ۳، شماره ۹: ۸۵-۶۹.
- ۳- رستمی‌قلعه، کامران، (۱۳۹۴)، *بررسی و مقایسه مضامین سیاسی و اجتماعی در اشعار عبدالله البردونی و ملک‌الشعراى بهار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۴- روانشاد، اصغر، کهوری، غلامحسین، نظری تریزی، امین، (۱۳۹۴)، «بازتاب مقاومت در شعر ابراهیم مقادمه»، *فصل‌نامه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، سال ۷، شماره ۱۷: ۹۲-۶۷.
- ۵- سیدی، سیدحسن، و سالم، شیرین، (۱۳۹۱)، «جلوه‌های پایداری در سروده‌های فدوی طوقان»، *فصل‌نامه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۶، شماره‌های ۵ و ۶: ۲۰۸-۱۸۵.
- ۶- شرکت‌مقدم، صدیقه، (۱۳۸۸)، «تطبیقی مکتب‌های ادبیات»، *مجله مطالعات تطبیقی*، سال ۳، شماره ۱۲: ۷۱-۵۱.
- ۷- شکاری‌میر، مولا، (۱۳۹۳)، *تحلیل عناصر مقاومت در اشعار قیصر امین‌پور و فدوی طوقان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد وزارت علوم، تحقیقات و فناوری- پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی - پژوهشکده ادبیات.
- ۸- غفاری، غلامعلی، (۱۳۸۹)، *بررسی مقایسه‌ای حبسیات ملک‌الشعراى بهار و احمد الصافی النجفی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.

۹- فرضی، حمیدرضا، علیپوران لشکرشکن، الهام، (۱۳۹۰)، «بررسی تطبیقی حبسیات ملک‌الشعرای بهار و ناظم حکمت»، مطالعات تطبیقی دانشگاه آزاد جیرفت، سال ۵، شماره ۱۸: ۱۱۱-۱۱۳.

۱۰- فلاح منال و آذرشب، محمدعلی، (۱۳۹۹)، «همبستگی تصویر هنری و وحدت ارگانیک در شعر رمانتیک فدوی طوقان»، مجله علمی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، سال ۱۶، شماره ۵۴: ۲۷-۱.

۱۱- کیانی، حسین و میرقادری، سید فضل الله، (۱۳۸۸)، «شهید و جانباز در شعر ابراهیم طوقان شاعر مقاومت فلسطین»، ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۱، شماره ۱: ۱۴۲-۱۲۷.

۱۲- لامعی گیو، احمد، (۱۴۰۱)، «تیپ‌شناسی تطبیقی شخصیت ملک‌الشعرای بهار و فدوی طوقان از خلال زندان سروده‌هایشان بر اساس مکتب انیاگرام»، پژوهش ادبیات معاصر جهان، سال ۲۷، شماره ۱: ۴۵۹-۴۳۱.

۱۳- مصطفوی‌نیا، سیدمحمد رضی و جباری دانالویی، مهدی، (۱۳۸۸)، «مقایسه عنصر بلاغی استعاره در حبسیات خاقانی و ابوفراس همدانی»، مطالعات ادبیات تطبیقی، سال ۳، شماره ۱۰: ۲۴۲-۲۱۹.

۱۴- موسی‌آبادی، رضا و نوروز، مهدی، (۱۳۹۷)، «بررسی تطبیقی جلوه‌های مبارزه با استعمار انگلیس و روس در انقلاب مشروطه (مطالعه موردی: اشعار نسیم شمال و ملک‌الشعرای بهار)»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۲، شماره ۵، پیاپی ۸۰-۴۸.

۱۵- موسی‌آبادی، رضا و فخر اسلام، بتول، (۱۳۹۷)، «بررسی تطبیقی مبانی ناسیونالیسم در شعر احمد شوقی و سید اشرف‌الدین حسینی»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۲، شماره ۳، پیاپی ۵۵-۲۸.